

Ів. Федорченко.

Погробо́вець Запоро́жської Січі

06
10
56
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКЕ КНИГАРСТВО

„Г А С Л О.“

8.

ІВ. ФЕДОРЧЕНКО.

Погробо́вець

Запоро́жської Ві́чі.

Історичний нарис професора Краковського
університету Мар'яна Дубецького.

(Переклад з польської мови, з додатками і одмінами).

Аукс. сінс. уст. 1949

ц. 40 к.

Львів. Бібліотека
АН УРСР

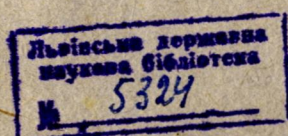
Київ.

Друкарня „ГЕРОЛЬДЪ“, Кудрявська 3, тел. 18-28.

1917.

13(29K)7-294.1

дописат и 1



Щогробовець Запорозької Січі. *)

142 роки тому назад, під час Зелених Свят, які випадали того 1775 року в червні, Січ Запорозька, по двох стах дев'ятнадцяти роках буття, під натиском оружжя російського перестала жити.

Упадок Січі прийшов нагло, спав ніби грім на обшири низового Дніпра, на тихі садиби січовиків, на хуторі, серед степу розсіяні, в тіні-стіх лісах над Самарою і іншими допливами Низу дніпрового укриті, зеленіючі та квітючі садами вишневими на поріччях Дніпра, Вовчої та Самари, на зімовники, так далеко до сходу забігаючі, як далеко сягали узгірря, одділяючі ліві допливи Дніпрові од тих, що замірились до филь Дону.

Для більшості січовиків катастрофа була несподіваною, але не для всіх. Бистрі на розум за багато літ її передбачали; в їх грудях огонь болісних передчувань пік оддавна. Особливо власть січова далекою була від зарозумілості... Але ж і для тих, бистроумів, передбачаючих, здаючих собі докладно справу з того, що наоколо їх діялося, уміючих розглядатися серед випадків і виводить з них влучні внески, остатнє нещастя в хвили, коли прийшло, найменше було сподіваним.

Спадаючи нагло, як грім, на голови січовиків, остатня їх заглада носила всі прикмети степової пожежі, що все нищить там, де полум'я досягне. Після переходу філії огня нічого вже не зостається. Те ж саме мало місце по катастрофі, яка перетяла нитку життя Січі. Все там пішло на гвалтовну і повну загладу; все було страчене з дивною шибкістю і безповоротно.

Новий порядок життя нищив все, що могло нагадати минуле, аби тим легше на ґрунті, котрий стратив обличчя минулого, поставити будування нового суспільного порядку. Минулість була глибокими борознами перерана під засів иншого громадського ладу.

Приготовлювання до знищення Січі давно уже були роблені.

Правильно, запобігливо, витревало, але зтиха, без розголосу напірано до мети: покоління на те складалися. Та праця, нагадуюча мінерів, що серед трудних обставин в підземеллях посуваються з молотом і каганцем в гарячій делоні, тяглася десятки літ. Коли перші кроки підкопу політика сусідньої сильної держави поставила під шляхами січового буття, не догадувалося про підступ... А часи то давні, вельми давні. Розпочалися вони зараз, а принаймні по небагатьох літах після того, як Хмельницький піддався Алексієві Михайловичові.

Вже в XVII віці робилися замахы на незалежність січову, піддаючи запорозьку церкву тодішньому патріархові московському.

З обурінням Січ одкидала отой перший замах чужой руки, що наважувалась господарювати серед її домовіх стосунків. Боротьба, хоча й нерівна і тиха, тяглася все ж таки без перерви. Січ мріяла завше о непідлеглості; їй здавалося, що убереже свої права автономічні, хоча „покровительство“ держало в руці могутнє царство, шибко зростаюче в силі, безперестанку напіраюче до заокруглення своїх ґраниць, незносяюче не тільки в межах своєї посілости, але навіть і в карбах свого впливу жадніх автономічних провінцій, а тим більше так високо демократичного устрою, яким було Запорозжя.

*) Отсього артикула взято із писань польського ученого Мар'яна Дубецького: „Obrazy i studia historyczne. Sezuu III" і перетлумачено на нашу мову з власними додатками і поправками перекладача. Зміст артикула свідчить нам про ті певні сімпатії, які одчувася втер до нашої національної справи і про його співчуття до тієї недолі, яку викували для нашого народу самодержці Росії.

За панування Петра I справи йшли тим же тором, відношення запорожців до держави, що посідала протекторат над Січею, не змінилося; овшім—як були зміни, то на гірше, бо навіть стосунок на багато раз сильніш загострився становчо. Петрова безоглядність і учинки не могли стати в помід до зміни тіх стосунків на ліпше, тільки що далі, то їх псували. Коли Запорозжя не мало охоти піддати свою церкву під власть патріархи московського, то тим більше не бажало піддять Низові церкви під безпосередню зверхність Петра, що оголосив себе тоді головою своєї віри.

Дальші політичні випадки за правління Петра I витворили відносини меж Січею і Петровою монархією дуже неприязливі. Союз Запорозжів з Карлом XII викликав прихід Петрових військ на Січ і її дощентне збуріння. Під Полтавою боролися низовці під приводом свого отамана кошового Городинського, називаного в Січі Гордієнком. Доки надійшов пам'ятний в історії день бою під Полтавою, Петро заповзявся всіма способами затримати запорожців під своїми штандардами, або хоч принаймні дістати запевнення їх нейтральності. В заходах тіх йому не повелось... Січ, намовлювана Мазепою до союзу з шведами, в них тільки бачила руку, що може допомогти вибитись з під впливу могутнього царства північного.

Бій полтавський потрощив ті надії.

На чолі Січі стояв тоді, як сказано, Городинський, людина родом з Підляша, з землі Більської. Дубецький ліче його за поляка на тій тільки підставі, що він був шляхтичем з села Городняни. Дубецький може не знав того, що вся та шляхта, яка мешкала на Русі Червоній, Підляш, Подолі та Волині, вся вона була потомками старо-руської шляхти, що вела свої роди від дружинників і бояр удільних Волинських та Галицьких князів. Українське їх походження, їх душа українська тягла багатьох із них послужити рідному народу на найбільш відповідальнім становищу.

Тодішній Низ явно ставав у ворожі стосунки до Петра I. Даремно йшли до Січі посланці Петрові, котрі несли дарі царські і везли листи київського митрополита. Запорозжці ставали ворожо, не відповідали так приязно, як до їх писано; послів зневажано з погрозами, що заплатять головою за посольство; не вагалися називати посольства вивідинами; послів називано шпигами.

Діялося те в осени 1708 року.

Посольство, про яке йде мова, складалося з лубенського сотника Савича і з чернця Іродіона Жураковського, Еромонаха Межигорського монастира, що в околицях Києва. Монастир той завше був в приязні стосунках з Запорозжям. Урядова російська реляція єсть дотепер єдиним свідком об тіх хвилях. Мовить вона, що запорожці, іменуючи послів шпигами, хотіли утопити Савича, а монаха грозили спалити в смоляній бочці. Зіздичили тлумом, при неприязнім настрою переговорам зовсім не повелось. Посли вернулися ні з чим, вважаючи себе щасливими, що встигли винести тіло своє і голови з тіх переговорів.

Гнів Петра не мав краю. Послав до Січі свої війська під приводом Яковлева і Галагана з розказом зруйнувать Січ до щенту „аби камня не зосталося на камені“—як говорить тогочасна реляція.

Росказ той виконано з повною точністю. Мурів там справді не було, але все, що могло бути знищеним, зникло з поверхні землі. Було то перше, але ще не остатнє зруйнування Січі.

Поки то ще надійшли криваві дні Полтави, Січ вже була звалена і з землею зрівняна. Твердиня Січова стала пожарищем, та сама Січ все ж таки видержала несчасть і по ній шістьдесят літ ще прожила. Зруйнування Січі Петровими військами, виконане в маю місяці 1709 року, зустрілося з досить сильним оппором запорожців. Часть їх справді боролася в обозі Карла XII, але ж ті, що позоставалися в засіках своєї головної садиби, постановили, під приводом якогось Богуша, ставити неприятелеві чоло.

Урядова російська реляція розказує нам де що про бій, що скінчився в стражниці війська низького. В першій сутирмі Петрові шерехи стратили кілька сот жовнірів і полковника, що вів їх в атаку. Лічна січова артилерія сильно разила неприятеля. Здавалося, що оборона матиме добрі наслідки; січовики уміло користали зі свого становища, що вибірно надавалося до оборонної боротьби. Думалося, що боротьба принесе пожадані овочі, що недосить того, що неприятель буде відбитий, але що і поразка одбере йому сохоту до дальших нападів на Січ. Сталося, однак же, совсім навпаки, против всякого очікування.

Ніби якась надлюдська сила чи сліпа доля, невідомо для яких цілей, пістувала монархію Петрову і прискорювала її зріст, одсовуючи всякі перешкоди зі стежок її розвою, і вона, та сила, ніби не захотіла допомогти зусиллям січовиків. Січ, на валах якої ніколи перед тим не повівав чужий штандар переможців, а не триумфальний не входив з тріумфом через її сторожівниці, стала здобиччю і лупом неприятеля. Той пам'ятний в річниках січових день, то 14 мая 1709 року. Переможець строго і безоглядно використав свій тріумф. Більш ніж сто армат було його здобиччю,—до правди були то малі мозджирі і лібча їх видається незмірним самохвальством в російській реляції; архиви війська запорожського перевезено в значній часті до Москви, вали Січі розкопано, будинки замінено на головешки, оборонні частокони повалено і попалено; калюжі крові, попіл і руйновище залягли на місці, де підносились твердині, де була столиця січовиків.

Найважнішою будовою в Січі була церква, присвячена пам'яті Покрова Богородиці, ущедрена коштовними та дорогими жертвами таоздобами. Солдати-переможці ввалилися в церкву, розвалили її, зблизнірили; іконостас і царські врата порубали есикирами на тріски; що було коштовнішого винесли, а підвалини святині з землею зрівняли.

Січові оборонці, борючись під приводом Богуша, *) тимчасового наказного отамана, поставленого за місць Сорочинського, який поїхав у Орду за підмогою, одні полягли в тій одпорній боротьбі, а інші шукали зостатись цілими в утеках: на татарських степах гоїли свої рани, а серед садиб татарина закладали „Нову Січ“. Ті ж, що впали до рук неприятеля, сконнали лютою смертю. Вішано їх на плотах, а ті плоти пливли собі по філях дніпрових.

Про зруйнування Старої Січі М. Драгоманов в своїй книжці: „Політичні пісні Українського народу“, Женева 1883 року, подає таку народню пісню:

„У Києві на риночку
П'ють Москалі горілочку
Пили ж вони, пили та гуляли
Собі порадоньку мали:
— „Порадьмося ми, милі браття,
Як Січі достати.
Ми пошлемо а по пана Галагана,
По прилуцького пана;
Той у Січі добре знає,
Той нам Січі доставе“.—
Казав еси, пане Галагане,
Що у Січі Орди не має,
Коли гляну: поміж куріями,

Як золоту сєє.
Казав еси, пане Галагане,
Що у Січі Москви не має,
Коли гляну: поміж куріями,
Як мак процвітає.
У неділю рано-пораненьку
Обманонька стала:
Виманили наших козаченьків
А у чисте поле;
Виманивши, взяли повязали
По два до купочки;
Вони скликаються тай озиваються
Як сиві голубочки.

А про побут Запорозжців під Ханською протекцією, про їх зграбування та про їх тугу на чужині в тій же книзі є такі народні пісні:

*) Це певно той самий Яким Богуш, що був в 1710 році коштовним отаманом Каменської Січі, під протекцією Кримською.

1.

Ой, ішли наші славні запорезці та по над Богом рікою,
 Ой, широкою та глибокою, та по над лиманами.
 Ой, вже ж наші славні запорожці у великому жалю:
 Бо не знали кому поклониться, та котóрому царю.
 Ой, уклонилися тому турецькому, а що під їм добре жити;
 Тільки за одне неприємно, що на свого брата бити.
 Ой, пише Москаль листи та до кошового: „ідіть до нас жити,
 Що оддам землю да по прежньому, по Дністер гряницю.“
 — „Ой, брешеш, брешеш, превражий Москалю,—се ж ти хочеш обманити;
 Бо як підем в твою землю, то будеш люби голити“.
 — „Ой, не бійтеся, славні запорожці, та цього нічого,
 Ще ж я в своїому білому царстві та не зрадив нікого.“—
 Ой, уже ж то наші славні запорожці та й не веселі стали,
 Що облягли їх, облягли москалі а всіма сторонами.
 Вражі пани руські генерали—еретичі сини,
 Край веселий, степ широкий та й занастили.
 Тече річка не величка, та підмиває кручі.
 Заплакали запорожці, та в Туреччину йдучи.
 Ой, летіла бомба з московського поля та посеред Січі впала;
 Ой, хоч пропало славне Запорожжя, та і не пропала слава!

2.

Наорали, ой, да насіяли, та нікому жати:
 Пішли наші славні запорожці та до Криму лежати.
 — „Гей, запорожці, ви, славні молодці, а де ж ваші коні?“
 — Наші коні в царя на припоні, запорожці в неволі.—
 — „Гей, запорожці, ви славні молодці, а де ж ваші рушниці?“
 — Наші рушниці в царя у столиці, запорожці в темниці.—
 — „Гей, запорожці, ви славні молодці, а де ж ваші жупани?“—
 — Наші жупани поносили пани, запорожці пропали.—

3.

Ой, полети, галко, та й полети, чорна,
 Да на Січ рибу їсти;
 Ой, принеси, галко, та принеси, чорна,
 Від кошового вісти.
 Ой, да уже ж галці, ой да уже ж чорній,
 Да на Січ не літати,
 Ой, да уже ж галці, ой да уже ж чорній,
 Вістей не слухати.

Криваве здабуття Січі кинуло пострах на цілий Низ. Зі дрижанням і почуттям грози прислухувалося до оповідань про учиники переможців. Прислухувалося не тільки в обозі Карла XII, де вісім тисяч озброєних запорожців стояло в шведських шерехах і з почуттям болю одержало вість про збуріння старої своєї садиби.

Вражіння грози з приводу збуріння і збещення січової церкви переховувалося досить довго серед хуторів і сімівників Запорожжя. Вражіння те впам'ятлилося в легенді, що кружляє й досі на Низу в устах старіх покоління. Ту легенду, убрану в фантастичні шати, вишукав на Низу і

заніс до своїх нотатків історично-етнографічний письменник наш Д. Яворницький (Еварницький).

Легенда мовить, що церква одбігала од руки неприятелів, як тільки ті зближувалися. Оті замахы ворожої руки і одскакування церкви кілька раз повторювалися, поки впали зруби святині, поки її попілу не розвіяли степові вітри.

Перемога Петра I під Полтавою положила край смілім аспіраціям кошового Гордієнка, збурила всі маріння про незалежність Січі і скинення із себе протекторату Росії. Певна справді лічба, і то значна, війська Низового сховалася на землях турецько-татарських і там загнічувала нове огнище січового життя. Відновлена під покровительством хана Кримського Січ існувала двадцять сім літ—було то, однак же, буття аномальне: зітхалося на протязі більш ніж чверті віка до старих садиб.

Маріння повернутись на давні спопелілі січові огнища здійснилися, але не швидко: в десять літ по скопанню Петра військо Низове вертає до своїх давніх селищ, стає копі новий, над яким протекторат забірає знову Росія.

Од тієї хвилі (1732 року) протекторат не виявляв ворожого для Січі настрою, а тим більше не чинив видимих замахів на її недоторканість. Використовувалась стала бойова готовність Запорожців, їх мужність і досвідчення в ремеслі воєнним; бралась од них велика данина кров'ю в війнах з татарами, підчас виправ, що торували дорогу до зайняття Криму,—але явно не чинилося жадних замахів на їх незалежність.

Так стояли справи в половині XVIII в. і в літах, що розпочинали його другу половину. Змужичіле, сильно здичавіле Низове озброєне братство не дуже то широко споглядало навкруги оком, не передбачало свого близького упадку, не сходило, бо ж не уміло сходити, на дорогу передбачань дипломатичних. Літа спливали коли не в спокою, то в кожному разі не приносили випадків, які могли б пророкувати упадок Січі, зруйнування прастарої Низової інституції.

Але в тій однак же остатній добі існування Січі (1734—1775) йшла тиха крок за кроком витривала праця, що підкопувалася під економічне буття Запорожжя. Монархія, що тримала в своїй руці протекторат над Низовим військом, розпочала систематичну колонізацію земель, що належали запорожській державі. Розпочато її на правім березі Дніпра, од полудневих границь Речі Посполитої польської, посувано її в глиб степів і одночасно роблено те саме на Задніпрянщині од полудневих границь Гетьманщини, і таким чином забірано чим далі Запорожські землі в лабеті.

Родючі поля понад Орелею (на Задніпрянщині) чи степи, пасовиська, сусідуючі з околицями Чорного Ліса однадали рік-річно, що раз то швидше. Поселенцями були різні виходці Словянські з Туреччини, переважно Сербів, яким Росія роздавала ті землі як власність нічию, власність Божу. Називано ті просторонища широкі пустинею лежачими, крайною видертою від здичіння і табунів татарських, крайною без влади, до якої ніхто не мав точно визначених прав. Забіраючи її через те в посідання, ніби землю новооткрыту десь за морями далекими, покровителі Січі посвідчували, що вони в своїм на то праві; уживали цілком власного розуміння правового виразу: „право першої займанщини“. Протекторат чинив, стосовно до власних понять, два добрих діла разом: ушасливілював Словянських виходців, утікаючих з під турецького ярма, даруючи їм великі родючі обшари і здобував собі титул до назвіська цивілізатора, бо ж видирав оті землі у здичіння.

Був іще і третій наслідок того роду державного господарства, але про нього тим разом не говорилося. Стіснювано що раз то сильніш лани та пасовиська Запорожців, сочилось над ними на всі очі, випірано їх од півночі до півдня, до пасовиськ Кримських, обтигано літорости їх добробуту, бо оголожувано їх стада, головне джерело заможності січових господарств

і приневолювано в той спосіб січовиків до ставлення опору, часто збройного, тому протекторатові, до дрібних суперечок і спорів про межі, про посовиська, до скарг, нарікань і наїздів збройною рукою.

Січовики нешвидко огляділись, яку облогу начато на їх добробут уряжати, не швидко прийшли до певної свідомости, що їм загрожує од монарства опікунчого. Коли ж однак роздивилися в тяжких умовах своєї позиції, то виступили з протестами, з обороною своїх прав, з обороною легальною перед джерелом влади. Посли без кінця бігли із Січі до півночі, до далекої столиці могутньої монархії, везучи протести, благання, копії привілеїв польських королів, на яких права свої опірано. З несмілістю Запорожці твердили в тім великим процесі зі своїм покровителем, що обдаровування та ущасливлення словянських виходців діється власним їх коштом і з ущербом посіlostей виїська Низового; що тільки Січ має право до тіх земель, які прийшли до них дорогою надання через короля Степана Баторія, наступники которого по черзі затверджували ті привілеї; що, в решті, своєю кров'ю запрацювавши оті надання, тією самою кров'ю боронили їх од поганців, власною працею поширювали там рільництво.

Судові тяганини, скарги не приносили пожаданих овочів для покривдженої Січі, хіба викликали тисячі дрібних не раз кривавих епізодів, дрібних потічок, на які, підносячи їх до великого значіння, опікунча держава одповідала скаржителям Запорожцям власними жалями і закидами,

Жадна зі скарг о речах ґрунтовних, о справах, що торкались будучини Запоріжжя, ніколи не була завдоволена. На скарги скаргами і грозями відповідь давалася.

Вже за панування цариці Єлизавети стосунок був таким, яким тут виставляємо; але Запорожжя на ступнях трону монархині мало приятного собі заступника Олексія Розумовського, який був пороною українець. Селянин з Задніпрянщини, ласкою долі винесений на улюбленця монархині, він не забув про свій родовід український; умірковано заживав собі дарів фортуни, не вдирався в закреслення справ державного значіння, які для його умислового розвою, при повнім браку виучки, могли бути недоступними—здалека тримався від політики, хоча ж і не занедбував того, щоб бути помічним там, де поміч його могла придатись. Співплеменні йому Запорожці лічили на ту поміч завне і вона їх ніколи не ошукала.

Коли вступила на трон цариця Катерина II речі змінилися на гірше.

Од року 1764, на протязі літ одинадцяти що раз то виразніш зарисовується draжливий стосунок меж правительством протекторату і запорожськими властями, хоч все те розвивається в зарисі справ на погляд дрібних. Посовування колонізації в глиб осель січових не перестає; дрібним провокаціям нема кінця; скарги Запорожців ідуть і не дістають завдоволення; посольства їхні з привілеями і дарами їздять на північ і однаково вертаються ні з чим.

До давніх закидів, які робив уряд опікуючого царства січовім властям, прибав один, не новий справді, взятий не зі сфери здогадів, але із дістності і ставляний надто грізно. Закид той міг заважить і в істоті вельми заважив на шальках долі Запорожжя. Був той закид, що на Запорожських землях давались опіка і притулок утікачам, що селянин-кріпак із Задніпрянщини, утікаючи на Низ, самовизволювався.

Кріпацьке право, право найбезогляднішої неволі людей за правління Катерини II дійшло в Росії до вершини розвою, заковуючи селянський люд в пута повної каторги. Цупка і тверда неволя люду в одірваних в XVII віці од Речі Посполитої краях по всій російській Задніпрянщині була визначена законами і ніхто не міг самовольно скинути із себе оте ярмо. Селянин там підлягав не тільки праву привязання до землі, але ж становив власність панську, яку можно було продавати на ринку, як товар, дарувати кому хотілось, тягти з неї зиски, одним словом владіти

повною властю. Запорожжя для селян сусідніх держав було при утеках добрим пристановищем серед тяжких умов буття. Скоро тільки селянин станув серед січових степів, як уже міг бути безпечним: жодна рука суду, рука сторожів і поліцаїв, виконавців права, не здолала його досягти. На степах Запорожжя він був певним, що ніхто не спитає, з від-кіль і яким правом станув на землі віська Низового. Навпаки—мав повну певність, що йому там навіть допоможуть, обдарують землею, луками, плугом, скажуть йому: „сиди тут і працюй, обробляй ту дівучучу землю, вона без великих зусиль виживить тебе, а як що благословенне неба спочине над твоєю головою і обминуть тебе звичайні нещастя низових господарств: сарана, засуха—швидко заможним станеш, що ж до вольності, то ти повну вже маєш з хвили, коли став на січовій землі“.

Супроти таких понять не міг сперечатись на Задніпрянщині, в так званій Гетьманщині, задавлений ярмом підданства селянин і люд Гетьманщини утікав товпами на Запорожжя, осідав на січових землях і в такий спосіб випрягався з підданьчого ярма. Сучасні власті Задніпрянщини не могли дивитись на то байдужно, та й не дивилися: вимагано, грізно від Січі, щоб не приймала і видавала утікачів. Але ті гукання були, як дзвін для глухих. Запорожські землі творили ніби невеличку державу на демократичних підставах і держава така не могла впроважувати у себе способів і порядків, що в засаді суперечили її звичаям і минулому.

З ходою часу Запорожжя, здичівши і змужичившись, почало тратити що раз скоріш свої ознаки стисло військового братства, що посідало оброблювані поля для того щоб з ніх житись. Ставало воно державкою, що стремилась до повної відрубности громадської і політичної, ставало, супроти могутнього опікуна російє кого, відрубною цілістю політичною, ставало, подекуди, державкою в державі. Позволить на те не було бажаним і не позволено; звалено збройною рукою ту установу Війська Низового, а тим самим не тільки що прочищено дорогу до Криму, прилученне якого було вже тільки питанням часу, але знищено сідлище ідеї, цілковито противної монархії, вицлюндрувано всі завязі, де б які не могли виникнуть, національного сепаратизму на Запорожжі. Нищучи остаточно Січ, відхилено можливість розвою стремлінь до української незалежності.

В ту хвили, коли царця Катерина висилала останній раз свої війська до Січі з генералом Текелєм, щоб зброєю скасувати Низове братство, на чолі його стояв отаман кошовий Петро, син Івана, Калнишевський. Був то останній отаман, останній представник колись рицарського, прастарого братства, в той час дуже здичілого, останній сторож січових вольностей, які колись, за давніх часів, перед віками, зародилися серед вольнолюбного народу України, а тепер мусіли нарешті потонуть. Калнишевський пережив життя Січі, став її Погробовцем, пережив добу запорожських вольностей, був свідком повного згашення тих вольностей, відіграв певну, але почасти роллю в хвилі сконання незалежності Низовців і за те добув для свого імени найпочесніше місце на таблицях історії.

Становище вождя занепакої справи, становище чільної особи державки, що мусить стати і стає лупом неприятельським, закінчуючи дні свого життя, було занадто трудним у всі часи. Люде, що уміли погодними днями носити ознаки влади, не завше здолали з гідністю стати супроти нещастя; рідко, дуже рідко в спосіб властивий, але високий, трималися в нещасті, коли доля трощила в їх руці клейноти влади, коли з високості спихала їх на низини рука призначення.

Останній кошовий отаман Петро Калнишевський, який пережив кінець незалежності Запорожжя, був особливим і дивним в тім вийнятком.

Людина невисокої освіти, що ціле своє життя звів серед селянства, але умів управитись з тяжким завданням, не зігнув шиї від повіді нещастя, не схилив уха до підшептів неприятеля, не дозволив випровадити

себе на круту, небезпечну стежку спокус і змов, але з гідністю, з простою, з певною євангельською покорністю, піддав свою сиву, переможну в боях, голову під ярмо злої долі. З високою, справді, гідністю і чесністю, статковито і діяльно ставив опір погрозам і спокусам; упав під перевагою недолі, а все ж таки не знизив чола, не стратив а ні на хвилину гарту волі, міці характеру і випив келих так великої недолі—по упадку Січі—яку тільки хіба люде незвичайної будови тіла і сили духа могли вихилити до дна.

Родовід Калнишевського Марьян Дубецький виводить з польського народу на тій підставі, що в російських актах, в останні роки життя, Калнишевський, яко державний в'язень, був записаний з таким додатком: „шляхтич з Подоля“. З цього приводу Дубецький тіпиться, що так само і перший заложитель Січі, се-б-то князь Дмитро Вишневецький-Байда і останній її начальник були обидва польського походження, польської цивілізації, польського язика. Безпідставність такої думки і незгодність її з історичними фактами мусимо довести шановному ученому. Відомо, що рід Вишневецьких почав польщитися з 1595 року, коли Константин, син Дмитрового брата Константина кн. Вишневецького, перейшов у латинство, а друга лінія цього роду, в особі Яреми-Михайла Вишневецького, спольщилася 36 літ потім; Січ же була заложна в 1556 році, коли про спольщення Русі у самих поляків ще не було навіть і думки. Ця думка почала виникати уже після Люблінської унії 1569 року, а саме за панування Жигимонта III, при кінці XVI віку, коли Україна підпала остаточно під вплив польсько-ієзуїтської політики.

Що до роду Вишневецьких, то предком їх був вел. кн. литовсько-руський Ольгерд-Дмитрій, який з цілою родиною, хоч був сам литовського роду, засвоїв цілком руську, се б то українську, народність, віру, мову і звичаї і цієї народності держався рід його на протязі майже двох сот літ.

Що до польськості Калнишевського, то тут треба зауважити ш. авторів, що вираз «шляхтич» не може бути доводом польськості, а коли дамо, що сам Дубецький вказує на те, що Калнишевський був „визнавцем грецької церкви“, до якої жоден поляк ніколи не належав, то в твердженні автора виступає, обіх його щирості в стосунку до нашого минулого, більше ніж плутанина—певна тенденція.

Тенденційність полягає в замірі ототожнити шляхтича з поляком. Як історик п. Дубецький повинен знати, що Русь, се б то Україна, мала в своїм часі власну значно численну вищу громадську верству, яка виробилася за часів самостійного державного існування її—то як Київської Русі, то, потім, як Галицького князівства, то, нарешті, як князівства Литовсько-Руського, яке було майже виключно руським. Ця вища верства з протягом часу польщилася, латинізувалася і денаціоналізувалася під впливом обмежуючих православним політичні права законів, але цей процес спольщення тягся досить поволі і доконався остаточно в першій половині XIX віку, вже як протест проти російського варварства і централізму. В XVIII віці значна частина української шляхти старо-руського походження, а особливо дрібноі шляхти, що не гналася за урядовою службою, що не була спольщена, не була вся як єсть зденаціоналізована. Як відбувався процес спольщення української шляхти див. Wacława Lipińskiego „Z dziejow Ukrainy“ і Шайнохи: „Jak Ruś polszczyła się“.

От таким власне шляхтичем і був Калнишевський, шляхтичем, а не поляком, бо з властивою Польщею нічого спільного не мав, Поділля ж завше належало до країв, що увіходили в склад старої Русі, в склад України.

Незвичайний гарт волі, міць і богатирство духа, які виявив Калнишевський в часі, коли його спіткала надзвичайно трагічна доля, М. Ду-

бецький приписує його глибокій вірі, яка для нього на протязі цілого життя була схованкою і давала силу терпіти утиски. Не будемо зперечатись чи то віра, чи то вироблений життям гарт душі, чи властива українській натурі вдача високомудрого пристосовування до всяких випадків, що приносе життя, дали Калнишевському силу зносити спокійно з певною гідністю чоси, які завдавала йому доля. Будемо далі переказувати за Дубецьким.

Прикладів релігійного настрою Калнишевського зустрічається багато у споминах і переказах, які об нім переховано. Його дарів, пожертвуваних церквам в кількох місцевостях багато позоставалося. Один з тих дарів, якого ще й нині можемо обглядати в Нікополі, над низовим Дніпром, в тамішній церкві, є разом і портретом Калнишевського.

В часах, безпосередньо попереджуючих упадок Січі, передбачаючи близьку загибель і ні-з-відкіль не видючи рятунку, оружне січове братство в молитві шукало помічі; от-тоді-то, як говориться в переказах, вимальовано і віддано до церкви «на Микитиному перевозі» (теперешній Нікополь) поблизу останньої Січі—образа, про якого ми тут згадуємо.—Бачимо на нім Богоматір, спішучу з духовою обороною. Є то образ Покрови Богородиці. В облоках Богородиця, по обидві її сторони святий Михайло і Микола, а далі дві групи Запорожців в кунтушах, підперезаних зеленими поясами, з підголеними головами, в покірній постаті. Особа, що стоїть на чолі групи, з правої сторони, має бути, як говорять перекази, портретом Калнишевського. Благально підніс він до гори руки, а з уст його плине молитва, яку маляр виразив написом словянськими буквами. Так от, коли маємо вірити переказом, а поважних причин щоб не вірити не ма, у нас мається змалювання останнього отамана кошового. Постать то зростає середнього, барчиста, одягнута в ту ж Запорожську одержу, як інші на ті ж групи; тільки пояс дуже взористий, розкішний і шабля при боці. В долі, серед тих двох груп, бачимо штандари і арматури, пригадуючі нам, що те гроно молющихся—то рицарство збройне.

Молитви не змогли одвернути чосу, що оддавна зависнув над Січчю. Калнишевський пережив упадок незалежності Запорожжя і найтяжша вага недолі спала на його голову, тоді вже посивілу, двигаючу тягар дуже багатьох літ, пробутіх на Низу.

Два рази обірано його на отамана кошового: перший раз в р. 1762; по двох роках перерви знов бачимо його тим же кошовим (в р. 1765) і вже від того часу пестить достойність привідці коша аж до хвилі скасування тієї оружної установи.

Факт пестування без перерви на протязі десяти літ найвищої достойності січової, факт, що свідчить кожному, що Калнишевський таким тишився замилюванням у січовиків, аж його бажано завше мати коло стерня справ коша запорожського, має своїм джерелом ще і тогочасні стосунки, витворені опікунчою державою.

Любов і довірря побратимів безперечно оточували Калниша, хоча оте стало стояння його коло стерня в роки, коли кончалось життя Січі, виходило з волі протекторату, з волі Російського правительства і без тієї волі не мало-б місця. Мати діло з одною відомою особою було догодніш і пожаданіш для опікунчої держави, яка животінне Січі лічила вже на дні, ніж що раз то із іншим кошовим. Калнишевського для того і не скидано з посади, не пробовано іншої молодної руки, яка б може инакше повела лад в шерегах січових. Він здавався найдогіднішим.

Другий строк урядування Калнишевського був досить все ж таки довгий, бо тривав аж десять літ. Опікунча держава знать була з нього задоволенна, а принаймні лічено на його повольність, коли прикладано старання утримати його коло влади. Такіх повольних знаряддів своєї волі мала Росія двох і обидва стояли коло керма влади в сусідніх державах. Один був Шагинь-Гирей, хан Кримський, другий Станіслав Август в Польщі.

Хан Шагинь-Гирей, що признав над собою протекторат цариці Катерини, явно підхліблювався протекторатові, виказуючи всім на віт свої почуття. Робилося те після повалення Січі, яка до певної міри була завалою на шляху, ведучім до Криму. Шагін-Гирей з'являвся в ту добу своєму дворові, в Бахчисараю, в мундурі російської гвардії з орденом св. Ганни на шиї. Калнишевський не був для нього прикладом.

Остатній кошовий не ставив справді збройного відпору, не виступав явно озброєною опозицією супроти ворога, хоча й видів, до чого веде протекторат, не сягав по гнуздечку, але витревало стояв на становищі непохитного противенства. Дві крайності були противними для цієї людини з великим гартом волі, з замилюванням до своїх степів і їх незалежності, до свого оружного братства, його цілості і недоторканості його прастаріх установ. Підхліблювання і збройне повстання оті ті дві крайності: од обох їх мисль його стояла далеко... Коли ж одначе надійшли останні дні, не забуто Калнишевському його повної гідності постави, не забуто, що мисль його одкидала всяке підхліблювання і не сягала по пакти, які може одиницям принесли б гоїне жниво хвилевої користі, а справу народню повели-б до шибкого упадку. Ніколи йому того не забуто: певний несмак заведених надій лишився; його непохитна постава не здолала вблагати долі. А про долю ту надзвичайно тяжко говорити.

Вище вже мовлено, що землі, степові широкі обшири за поміччю колонізації обкромлювано систематично, зтиха, без розголосу, з планом од багатьох літ зазначеним, зі всякими навіть поторами, що чиниться справа законна і надто позиточна для добра загального, для громадського рзвою тіх земель. Непохитне противенство, легальні пртести, як про це вже вище говорилося, — йшли без кінця до півночі, і в тім довготривалім упертім процесі завше зустрічається імя Калнишевського. Не сходить та справа колонізації земель запорожських а ні на хвилю з денного порядку під час січового урядування Калнишевського. Присвячення крові і бойових трудів, яких не жаліли січовики на славу свого протекторату під час війни з Турцією, закінченні трактатом в Кучук-Кайнарджі, не затримали ударів, що повисли над Запорожжям. Користано із присвячень мужності, із жертв крові, але по скінченню війни Січ навіть року не пережила.

Той Кучук-Кайнарджійський мир, що спихав Турцію зі становища першорядної держави, а Росії торував дорогу до впливів серед народів християнських під пануванням турецьким на пів-острові балканським, до переваги на півдні, ніби знагнів її до користання зі здобутого становища, до того, щоб утвердитись на новій позиції і витягти з неї всі плоди.

Дніпрове устя, Кінбурн, фортечка боронюча те устя, врешті і дорога з моря Азовського до вод Чорного—Керч і Енікале, зробилися власністю російською. Добра, росторопна політика не позволяла, щоб вище устя дніпрового господарювала инша державна сила—такою власне силою чужою, силою досить небезпечною для Росії, була Січ. Політика російська, йдуча систематично зі свідомістю цілей, в один раз витягнута напрямку, наказувала знести всі тами до панування над цілим пробігом Дніпра. І от те, що од давна приготовлювано в тихості, що витворило наче-б то блокаду на-вколо гряниць Запорожжя, було ніби пхнуто до найпоспішнішого розв'язання. В липні 1774 року станув мир в Кучук-Кайнарджі, а одинадцять місяців пізніш вже не було Січі...

До останньої хвилі жили на Запорожжі облудою, що згуба хоч і близька, але не так вже занадто, як прийдешність хутко сказала. Калнишевський з повним спокоєм провадив велике господарство степове, яке давало йому значні прибутки. Відомо, що в останнім році свого урядування продав до Криму 14,000 овець і дістав з них 28,000 рублів,—принаймні такі відомості отримав Потьомкін. Інші Запорожці, які мали хуторі, господарювали дбайливо, дістаючи з пастівництва значні доходи, що при надзвичайно маліх вимаганнях і потребах, давало можливість збирати значні капі-

тали. Серед тієї працюватої тиші висилано посольства до столиці зі скаргами на безправну і так дуже шкідливу запорожському господарюванню колонізацію, але посольства ті, як знаємо вже, верталися ні з чим.

Остатнє посольство, яке змарнувало в столиці цілу зиму 1775 року т. е. остатню весну січової незалежності, прислало надто цікаві відомості про свої переговори зі знаменитостями столиці опікунчої держави. З тих справоздань, досить подробиць, бачимо, що взагалі мало надій малось, щоб виграти процес, не багато було і сподіванок забезпечити надалі свої права; тільки помімо того всього посла ті бавилися облудною надією і то досить наївно. Хоча й підозріло на-около себе вони роздивлялися, все ж таки іноді приймали за добрий гріш бліхт гречностей, якими їх в столиці гоїно обсипувано. Дотепи тіх синів полудневого степу оббігали палаци над Невом, викликаючи веселі сміхи в колах магнатських та прихильних. Сміялися там з тіх дотепів довго, щиро і добродушно,—бідне посольство тако ж сміялось, непередбачаючи, як здається, що в російській столиці, навіть в хвилях сміху, ніби добродушного, не забувалось про мету великодержавної політики.

Траплялося, що на тлі стосунків, на погляд погідних, показувалася хмарка—маленька, але грізна і цілком несподівана. Ото Потомкін, всевладний в справах, що торкались полудневних кінців держави, закидає посольству на його скарги про свої біди, про захитаний свій побут економічний, закидає суху увагу, що „його вельможність“ кошовий має величезні доходи, що спродує зразу по кілька тисяч овець, уряджує у себе розкішні покої. *) Ті уваги заморозжували слова скарг на устах послів, параліжували переговори. З тієї причини остатня реляція їх зі столиці, писана за кілька заледві днів перед повним упадком Січі, звучить досить смутно. Маємо ще і інші свідчення (листи до Потьомкіна від січня 1775 р.), в яких брешуть понура нота зловісних для січовиків передчвань.

Бачучи всякий опір непожиточним, один із членів січової влади представив Потьомкинові меморіал, в якому пустив гадку, щоб низове оружане братство перетворить на інституцію державно-російську, піддати її власті адміністративно-військовій, ручаючись, що запорожці будуть вірними тронові. Але ж Потьомкін одкинув проект без жадних обговорювань, єдиним виразом: „вже ви непотрібні“.

Був то безперечно вирок смерті для низового рицарства; вирок той виконано з великим поспіхом.

Січ, несподівано оточена військом, не зужила ані їдного набою на свою оборону. Без шемрання піддалася своїй долі, вірючи, видимо, великодушності переможця.

Перші кількадесять днів проминуло в спокою. Війська російського генерала Текелія зайняли всі стійки, порохівню, канцелярію і станули на сторожі коло відчинених січових брам; лише коли надійшли нові розкази зі столиці, звитяжець Текелій закликав до себе кошового Калнишевського, а з ним двох других січових вельмож—суддю Павла Головатого і писаря Івана Глобу; всі вони із обозу генерала вже ніколи до коша не вернулися.

Генерал Текелій заарештував їх і одіслав до Петербургу. Їх доля мала бути розв'язана в столиці. Пережити вони існування Січі і здавалося, що тільки той один смуток за страченою незалежністю установ низових буде покривати жалобою їх глибокі вже тоді літа, що інші смутки не побільшать їх духовних і тілесних мук.

*) Див: „Історія Новой Сѣчи“ А. Скальковського т. III.

Сталося однако ж инакше: духовні і тілесні муки отіх Погробовців Січі вирости з часом до великих, рідко трапляючихся розмірів.

Об тім, що сталося потім з Головатим і Глобою, відомо; про отамана ж кошового Петра Калнишевського навіть звістки не дійшло до степів, де минули йому молодечі, середні і підстарі літа: взято його майже дідом і на протязі ста літ ніхто не міг сказати, де, в яких умовах проминули остатні літа життя його, де закрив він свої знужені повіки, де в решті спочили його кості.

Допіру за небагато перед кінцем XIX віку ліг випадок так урядив, що дальший протяг життя того Погробовця Січі стався знаним.

Головатий і Глоба були вислані на Сибір. Перший із їх, яко шести-десятилітній старух, був поселений в Тобольську, в знаменськім монастирі, де прожив двадцять літ під подвійною сторожою—солдатів і чернців.

Неволя його була стисла, а порядок тюремний дуже гострий. Невільно йому було навіть ходити до церкви, що стояла тут же в монастирі, а коли просивсь до церкви помолитись, то заледві по багатьох літах дістав на то позволення під умовою, що солдат буде його невідступно пильнувати; і „невольно було йому ні оглядатись, ні ставати поруч когось із молящихся“.

Так відірваний од сьвіта, маючи 80 літ життя, а 20 неволі, спочив Головатий в мерзлій землі Тобольська. Глоба, січовий писар, був висланий значно далі. Туруханськ коло устя Єнісея, місцевість, сусідуюча з океаном Північним, позбавлена всяких умов зносного животіння, був його вигнанчою садибою на протязі 15 літ. Там бідний остатній писар війська низового свої смутні дні закінчив. Вже на початку XIX віку родина Глоби упоминалася перед сибірськими властями про якусь нужденну рухомість, яка по ній зосталася і яку власті мали оддати.

Та остатня подробиця, як і інші, вказують на те, що доля Глоби і Головатого була відома на Україні і на степах полудня.

Про зруйнування Нової Січі у М. Драгоманова, в книзі: „Нові Українські пісні про громадські справи (1764-1880)“, Женева 1881 р., подана така народня пісня, а власне не пісня, а крикливий плач одчаю і муки:

Ой з-за хмари, з-за Лиману
Вітер повіває;
Кругом Січі Запорожця
Маскаль облягає.
Ой облягли москалики,
Лагерями стали,
Вони своїх генералів
Три місяці ждали.
Ой кинулись москалики
Запас одбірати,
А московська вся старшина
Церкву грабувати;
Та беруть срібло, беруть злото
І військові сьвічі.
Ой заплакав пан кошовий
З писарями в Січі.

— „Не плач, батьку, не плач, Петре,
Просьять тебе люде;
Як підемо на столицю
По прежньому буде.
Ой підемо на столицю
Прохати царицю:
Одай землі запорожськї
По саму гряницю“.
А цариця, вража мати,
Напуст напустила:
Вона в Січі Запорожця
Тай занастила.
Ой, боже ж наш, ой, боже ж наш,
Поможи нам з неба!
Колись буде Запорожця
І цариці треба.

А ще в одній пісні говориться:

Благослови ти, наш батьку, нам на банті стати,
Щоб не впустишь москаликів та Січ руйнувати.
Москаль стане з тесаками, а ми з кулаками,
Не-хай слава не загине поміж козаками.

Про неволю Калнишевського, про дальше його існування навіть птах не приніс жадної звістки на низові степи. Кружляла тільки якась пісня, в якій говорилося, що „остатній кошовий“ дець над Даром веде тужливе

Життя і що чорний крик має від-тіль принести об нім вісти. Пісня однак же помилялася... Доля Калнишевського була найтяжшою, найтрагічнішою. Був то муж найтвердїйшої волі, найвищої від інших самосвідомости обовязків, коли зготовлено йому найважчий тягар долі і той тягар найдовше, з дизним і правдивим стоїцизмом, з правдивим християнським піддаванням він двигав. Вирок, на підставі якого три найпереднійших представники Січі пішли до бездні так довгих мук, нім смерть їх визволила, підписала цариця Катерина II 10 червня 1776 року, се б то в рік по упадку Січі. Той рік запевно пересиділи всі трое в мурах твердині Петровпавловської в Петербурзі, а може і в мурах Шліссельбургу.

Петра Калнишевського, на місці згаданого вирок, вислано до Соловецького монастира, на острів, положений серед фіяль Білого моря. Те вигнання було сполучено з найгострійшим узництвом. Кошового везено з великою тайною, під сторожою навіть занадто чистенною, коли зважимо, що малося діло з дідом вже дуже пізніх літ, а при тім обезсиленим ціло-річним арештом; що просторінь, якою проїзжали, була пустинею майже безлюдною. Сторожа, яка везла кошового, складалася із маіора, унтер-офіцера і п'яти рядових. Вязень був позбавлений прізвища, замість того зазначено його якимсь нумером; їхали через Москву і Архангельск. Подорож йшла швидко: вже 29 липня пристали до острова Соловецького і закаратали до брами монастира, який мав стати тюрмою і гробом кошового. Зараз по прибуттю поставлено вязня перед очі ігумена. Начальник монастира—був ним тоді о. Доровей—мав сповняти разом і обовязок сторожа вязниці. Перекази, які зібрали і од затрати зберегли пошукування П. С. Ефименка і Д. Ф. Еварицького, говорять, що кошовий, коли його везено до монастира, був людиною, що мала досить добрий вигляд, зросту середнього, будови сильної, словом той опис пригадує нам портрет кошового на образі в церкві в Нікополі, про який вище згадувалося.

В перші хвилі побуту Калнишевського в Соловецькім монастирі бачили його в червонім жупані, в убранні святочнім. Видно так вибрався з Січі до Текелія в гості і в тім параднім строю схоплений, в тім же самім, по впливі року, станув коло брами Соловецької вязниці. По якімсь значнім продовженні часу бачили його зморхлим, дуже щуплим, із сивою бородою, в шафіровім китайчанім сїртуці, з малими оливяними на два ряди гудзиками. Розмовляв по російски не дуже легко.

Уміщено Калнишевського в одній із восьми веж монастира, в мурованій кімнаті без вікна; замість його була узенька стрільниця на кілька дюймів завдовжки. Промінь сонця не тільки не доходив в середину тій кімнати, але навіть і стіни її товщиною на кілька метрів, позаяк мають перед своїм фронтом високий будинок, ніколи соняшного світла не бачили. Кімната печі не мала. Вели до неї подвійні двері—одні залізні, другі внутрішні—дерев'яні, які замикано величезним замком, що важив кілька пудів. Ті двері на протязі перших дванадцяти літ узництва Калнишевського ніколи на довший час не були одмикані... Киньмо заслону на внутрішність отого гробу для живих, де живий Погробовець Січі пробув дванадцять літ; киньмо заслону, щоб не закричати з білем у серці, зі злістю несвітською в душі проти тих „Великих“ катів і катих, що мордували пекельними, диявольськими муками нещастний край наш, його найкращіх синів, і за що?

Син степових разлогів не мав там а ні повітря, а ні промінчика сонця. Вісти зі світа, голос людський до нього не доходили. В задушливім, забійчім повітрі очі йому поволі вкривала ніч сліпоти; з часом поволі старець, який стратив лібчу днів і років своєї муки, вже ніяк не міг долічитися потім десятків літ власного життя.

По дванадцятьох літах повольного конання в тім гробі для живих, перенесено Калнишевського до одної із чернецьких келій, в якій зроблено вязницю з новітрам менше шкідливим; проміні світла сюди справді вже

доходили, але очі узника гасли на завше: організм його, що здивовував своєю камінною міццю, схилився до упадку... А однак нащастного діда постійно пильно стерегли; тюремний порядок не ослаблювано і на хвилину. Під калавуром узброєних солдатів водили його коли-не-коли до церкви; під калавуром ходив він до сповіді і св. причастя, бо того вимагали стислі інструкції тюремні; строго пильовано, щоб ніхто посторонній не промовив до нього а-ні слова, щоб звук його слова не впав комусь в ухо.

При такій строгості узицтва Калнишевського він мав до розпорядження значну, як на його умови життя і потреби, сумму грошей, бо йому на утримання призначено було рубля на день, а гроші брано з доходів маєтку, який zostався по нім. Майже цілу ту сумму старий роздавав на такі жертви до місцевої церкви, як напр. хрест позолочуваний срібний, високий на півтора аршина. Багато таких коштовних жертв zostалося по Калнишевським в церкві Соловецького монастира і до сього часу.

Так упливали дні і літа нещастного старця... так минуло четверть віку. Ніхто не омлівся змінити або послабити тюремний порядок. З переказів знаємо, що прочани, які одвідували монастир, бачили раз узника, переходячого під калавуром трьох салдатів до церкви,—було то в останнім році неволі кошового... Не позволено всеж таки узникові розмовляти з богомольцями, до яких він встиг кинути кілька питань: „Хто тепер на троні і як поводить ся Росія? Мовчанка була йому одповіддю, а йому самому дано в карк і так само прочанам з такими словами: „ось надійде архимандрита, то він вам задасть: з тим чоловіком розмовляти зажазано“. Архимандрита дійсно надійшов і узник зблизвсь до нього під благословення.— „Старий вже, тхнеш гробом“—сказав настоятель... і справді, подає традиція, був він тоді вже зовсім дряглий.

Коли б можно було поклатись на вказівку, яку дає нам напис на могилі Калнишевського, де читаємо, що жив 112 літ, то в році, до якого стосується отой переказ про спробу узника розмовитись із прочанами, він повинен був мати сто десятий рік життя.

Трудно сказати, чи правдиво зазначена на гробі Калнишевського лічба літ його життя, бо поставлена вона через 53 роки по його кончині; основана вона на переказах монастирських; коли її лічить правдою, то значить на кошового обрано його у другий раз коли він мав 74 роки і що коло стерна Січі стояв Калнишевський маючи 84 роки; хто його зна, чи то правдоподібно. У всякім разі Калнишевський дожив до дуже глибоких літ, бо вмер в початку XIX віку.

Як вступив на трон Александер I, то видав маніфеста, яким звільнялися всі засуджені за багато літ до повольної страти узники. Калнишевський був у числі тих звільнених. Одімкнуто йому браму тюрми по двадцяти пяти літах мук тілесних і духовних, по терпіннях, які йому нарешті в останніх днях неволі, одібрали зрок.

Було то в осени 1801 року, коли на архіпелаг Білого моря надійшла вість про його увільнення. Відомість стрясла цілим естеством гаснучого старця, сльози радости полилися йому із загаслих очей, живо явилися йому в мислях поля степової отчизни... та куди ж йому було дітись сліпому по такім спізнєнім увільненні, коли пережито всіх і все, коли зближується година смерті. Не покинув уже старий мурів монастирських. Знедолужнілий гаснув в ніх і, через два роки після повернення йому цілком вже непотрібної волі, згас 31 жовтня 1803 року, в суботній день. Гранітовий організм того чоловіка розсипався в порох.

До 1870 року ніхто нічого ніде не знав, куди дівся останній кошовий Січі. На степах Низу дніпрового пам'ять про Калнишевського переховувалась в піснях. Пісні шукають сліду його ніг і ніде не можуть знайти. Перечуває пісня, що він деь перебуває серед просторів степових над Доном, може схований в якімсь хуторі і під тінню верб самотний докінчує дні свої. Мисль народня не припускала, щоб його було живцем поховано,

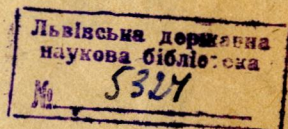
що дні його життя на багато часу перестутили за край життя Січі, що він жив, але в умовах найтяжчої долі, яка для нього на довгий час без жадної причини поскупилася на повітря, сонце і голос людський.

Лише в 1870 році роєшукано сліди побуту на тяжкім засланню і смерті в неволі останнього кошового Січі Калнишевського. Сліди ці роєшував Петро Ефименко, студент харківського та московського університетів, засланий в 1861 році правительством за революційну пропаганду в Архангельську губ. Подорожуючи по Соловецьких островах, він знайшов коло монастирської церкви намогильнука мінуу плиту з виритими на її словами церковно—словянського письма, що під нею похований останній кошовий „грозної“ Січі. Про свою знахідку Ефименко оголосив ледві в 1878 році в місячнику „Русская Старина“. Оту плиту положив в 1856 році архимандрит монастиря, потім архиєрей полтавський, видимо родом українець, бо світське прізвище його було Павлович. Тільки земляк, що любить отчизну, що шанує її минуле, міг зробити те, бо сам монастир, що дістав від свого нещастного узника, за завдані йому катівські муки, великі, багаті і численні жертви, якіх ідосі богомольцям показують, не спромігся власним попитом на протязі 53 літ ушанувати пам'ять свого жертводавця. Як би не ця плита, виставлена на негоду вихрів, снігів та морозів Лідовитого океану, то так би ніхто й не довідався, де знайшли вічний спокій кістки останнього голови незалежної держави—української демократичної республіки—Запорожської Січі. Доля його без порівняння трагічніша чим доля Наполеона, засланого на острів св. Олени, бо Наполеон дістав собі по заслугам за страшливий пролив крові по цілій Європі, за погвалтованне свободи Франції і при тім дістав просто добрий одпочинок серед лагідного повітря на острові, положенім в теплім океані, а Калнишевський підпав надлюдським мукам за те, що обстоював свободу рідного краю, боронив законними способами незалежність козацької республіки і не хотів пролиття крові в тій боротьбі.

Що ж сталося із самою Січчю після того, як заарештовано її вождів, що ж сталося далі із тією республікою козацькою, яка обнімала, під назвою Вольності Запорожських козаків, землі, увіходючі тепер в грядиці губерній Херсонської, Катеринославської, Таврійської, до Перекопу і части Харківської.

В пісні, що записана в Новомосковськім повіті Манджурою, а подана М. Драгомановим в його книжці: „Нові Українські пісні про громадські справи“ (Женева, 1881 р.) говориться:

Ой с під города, а с під Елисавета
Сизі орли вилітали,
Ой там збірались, ой там збірались
Все пани генерали,
Все пани сенатори, пребольші генерали
Вони думали—гадали:
Ой як—би нам, панам сенаторам
Запорожську землю взяти?
Ой як би нам, ой як би нам
Всі волості одібрати?
Ой як одібрали всі волості запорожські
Зачали на плани ділити...



Та й поділили: Потьомкін, полюбовник імкени цариці Катерини II, дістав 100,000 десятин, князь Вяземський—100,000 дес., князь Прозоровський—100,000 десят., гр. Каменський—19,324 десятини, граф. Бранцький—21,614 дес., генерал Стрекалов—30,000 дес. і навіть придворному поетові Катерини Державину подаровано наших козацьких земель 12,000 дес. і ще й 130 душ запорожців. Перелічити все грабительство народного

Добра не вистаче тут місця, бо даровано всім, хто тільки хотів від 1500 десят. и більше.

Ще в одній пісні про зруйнування Січі говориться:

Ой, повезли запорожських панів у Москву город спішно;
Та й посадили їх у неволю; сенаторам стало втішно.
Ой, тішились пани сенатори і менші генерали,
Що одібрали в запорожців земл. і владіють сами.

Що ж тепер од тієї славної рицарсько-демократичної республіки Запорожської Січі залишилося? Замовкла пісня, перекази розгубилися, місцевості над Дніпром, де буяло життя запорожське, зайняли німецькі колонії, осаджені там російським правительством зараз же по зруйнуванню Січі. Та діяльність російського правительства в напрямку знищення слідів місцевого життя, значно старша ніж гакатизм пруський в Познані, той гакатизм, на який так часто люблять вказувати російські письменники.

Камінь надгробний на острові серед Білого моря з написом словянськими буквами то нині єдиний із найцінніших пам'яток історичного існування Січі Запорожської, остатня вимовна, віколомна і славетна сторінка її історії.

Закінчимо наш артикул тим повним роспачі запитанням Т. Шевченка:

„Згадайте праведних гетманів,
Де їх могили?“...

А чи не прийшов оце тепер час Страшного Суду нашим гнобителям за ті несправди, які чинено нашому народові за його свободолюбіє?

Вересень 1917 року.

0,54 коп (1986)

5324
P.1

Писання Ів. Федорченка:

В чаду мрій, вірші і пісні—Київ 1902 року	ціна 10 к.
Іродіада. Богоблудниця. Думи над Россією, поеми—Київ 1906 р.	ціна 40 к.
Хіба? оповідання—Київ 1908 р. (Вичерпане.	
Благодать, поема.—Київ 1910 р.	ціна 25 к.
Далекий Схід і його заселення.—Київ 1910 р.	ціна 10 к.
Вавилон та Юдаїзм.—Київ, 1911 р.	ціна 15 к.
Чотири артикули.—Київ, 1912 року	Ціна 25 к.
Летюча Зоря, сьпівомова.—Київ 1917 р. (Вичерпане)	
Моло смарти.—Київ 1917 р. (друге видання).	
По закону і інші оповідання.—Київ 1917 року	ц. 40 к.

ДРУКУЄТЬСЯ:

Як малі діти—оповідання.

НОВА РАДА, газета політична, економічна й літературна, виходить щодня, окрім по неділях і днів після великих свят.

Тимчасові умови передплати на 1917 р.: на 3 м. 10 р. на 2 м.—6 р. 50 к., на 1 м.—3 р. 50 к. Передплата приймається тільки з 1-го числа кожного місяця. За зміну адреси 50 к. (при зміні доконче прикладати стару адресу). На повертання авторам рукописів належить присилати марок, також і на листовні відповіді, інакше відповіді друкуватимуться в „листуванні“.

Адреса редакції й контори: у Києві Інститутська, 22. Тел. редакції 64-80. Почт. скринька № 377. Контора відкрита від 10-2 год і 4—6 год. дня.

РОБІТНИЧА ГАЗЕТА.

Центральний орган Укр.

Соц. Дем. Робіт. Партії.

Умови передплати: на 1 мѣс.—3 крб., 25 к., до кінця року 13 карб.

Редакція Київ, Михайлівськ. пер. 35, кв. 1.

Редактор приймає од 10 до 12 год. дня.

Контора там же, одчинена щодня од 10 до 5 вечора.

НАРОДНЯ ВОЛЯ.

Щоденна народня газета.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ: Місячно—3 карб. 75 к., До кінця року—15 карб. Передплата приймається тільки на повні місяці, рахуючи з 1 ч. м-ця. Плата за оголошення за рядок пегіта поперед тексту 60 к, по за текстом—40 к. Адреса редакції і контори: Київ, Рильський пер, № 2.—Тел. 64-36. Контора одчинена од 10 до 4 год. дня.

ЩО МІСЯЧНИЙ КРИТИКО-БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ЧАСОПИС

КНИГАРЬ,

Літопис українського письменства видає тов-во „Час“ у Києві, Вел. Володимирська 42. Ціна часопису до кінця року з пересилкою 3 рублі. Окреме число 85 коп.

Ів. Федорченко

Погривець Запорозької Січі